

wegborgen in gestichten en gevangenissen. Deze maatschappelijke uitstoting van non-conformisten werd gerechtvaardigd door een medisch-psychiatrisch vertoog.

Ook historici raakten door deze theorieën geïnspireerd en tijdens de jaren zeventig en tachtig werd driftig onderzocht en beschreven hoe de macht van artsen en psychiaters in de samenleving sinds de negentiende eeuw was toegenomen. De afgelopen decennia raakte het historisch onderzoek naar medicalisering als een proces 'van bovenaf' echter weer enigszins uit de gratie. Een meer moderne en liberaal getinte geschiedschrijving 'van onderaf', dus vanuit het perspectief van de patiënt, toonde aan dat de macht van artsen in de praktijk vaak beperkt was, omdat hun cliënten tot op grote hoogte hun eigen gang gaan. Veel mensen 'winkelen' eigenzinnig en eclectisch op de medische en psychiatrische 'markt', waar naast het aanbod van de officiële geneeskunde altijd een scala aan alternatieve geneeswijzen voorhanden is gebleven.

Interessant genoeg wordt in enkele artikelen uit *De zieke natie* deze visie op de zelfstandig en vrij handelende consument nu op haar beurt weer aangevallen. In een artikel over de psychiatrische visie op vrouwen rond 1900 betoogt Geertje Mak bijvoorbeeld dat het maar de vraag is, in hoeverre mensen uit vrije wil hun verhaal komen vertellen aan een psychotherapeut. Dat mensen hun gevoelsleven in psychiatrische termen beschouwen, bewijst veeleer hoe diep psychiatrische denkmodellen zijn doorgedrongen in de samenleving. Ze zijn geïnternaliseerd geraakt. Ook Nye vraagt zich af of mensen inderdaad als vrije individuen winkelen op de medische en psychiatrische markt. Helaas gaan weinig teksten in *De zieke natie* in op deze vraag. De nadruk ligt in deze bundel veelal op zeer interessante, maar ook vrij traditionele vertooganalyse. Geschiedschrijving van onderaf blijft goeddeels buiten beschouwing.

Gemma Blok

J. Vredenberg, *'Trotse kastelen en lichtende hallen.'* *Architectuur van elektriciteitsbedrijven in Nederland tot 1960* (Dissertatie Nijmegen 2003, Nijmeegse kunsthistorische studies XI; Utrecht: Matrijs, 2003, 479 blz., €49,95, ISBN 90 5345 228 1).

We kunnen ons nauwelijks meer een voorstelling maken van de kleine revolutie die het verrijnd reguleren en transporteren van elektriciteit heeft teweeggebracht in de productiecentra, het transportwezen, de individuele huishouding, de openbare ruimte, de winkels, de horeca en de nutsgebouwen van de stad. Een deel van de fysieke verschijningsvorm van het oorspronkelijke netwerk dat energie samenbalde en via distributiepunten verspreidde staat nog fier of ruïneus overeind: de centrales, onderstations, schakelstations en transformatorhuisjes die door kabels op palen of masten dan wel ondergronds zijn gelieerd. Dat netwerk legde het verband tussen industriële beschaving en de moderne ruimte-ervaring.

Het proefschrift van Jan Vredenberg gaat niet zozeer in op de zegeningen van de elektriciteit voor de modernisering van de Nederlandse maatschappij of op de impact daarvan op de visuele verschijningsvorm van het landschap. Hij cirkelt veeleer rond de objecten zelf om daarin de betekenis van de elektrificatie terug te vinden. Daarvoor maakt bijvoorbeeld hij excursies naar de invloed van de Bond Heemschut, baksteenbouw, montagebouw en ijzervakwerk. Ook bestudeerde hij technische vernieuwingen in Amerikaanse bedrijven zoals montage in staal, steen en glas. Tenslotte verdiepte hij zich in iconografische aspecten, namelijk de vraag hoe de betekenis van de elektriciteit symbolisch of grafisch in sculpturen en andere ornamentatie- en decoratieschema's kon worden uitgedrukt. De sleutelvraag luidt welke architectuur de elektrificatie als instrument van de vooruitgang op een passende wijze tot uitdrukking zou kunnen brengen.

De elektriciteitsbedrijven speelden volgens Vredenberg een voortrekkersrol in de gebouwenproductie voor de industrie, waarbij Nederland zich vóór de oorlog vooral op Duitsland oriënteerde, bijvoorbeeld op de grote bedrijven in het Ruhrgebied en grote centrales in Berlijn (het werk van Peter Behrens voor de AEG). Om de architectuur van elektriciteitsbedrijven te verklaren legt hij nadrukkelijk een relatie tussen bedrijfsvoering, technische apparatuur en bouwtechniek. De eerste generatie bouwwerken (1890-1915) werd vooral onder een gemeentelijk regime ontworpen door gemeentearchitecten, niet zelden civiel ingenieurs die in bouwkunde waren gespecialiseerd. Deze nieuwe elektriciteitsgebouwen verwezen naar burchten en kathedralen. De bedrijfshallen, gevuld met corpulente turbines en generatoren, hadden rondboogvensters en torens met kantelen. In de periode daarna (tot grofweg 1960), toen de provincies de elektriciteitsvoorziening op zich namen, domineerden kubische baksteenmassa's en lange vensterrijen, meestal opgesmukt met sculpturen die de heilzame werking van de elektrificatie verkondigden. Er werden speciale provinciale bouwbureaus opgericht die decennia lang alle elektriciteitsgebouwen ontwierpen. Een novum daarbij was dat in die bureaus ingenieurs en architecten samenwerkten. Deze samenwerking kwam voort uit een verbreding van het werkerterrein van de architect. Bovendien werden de gebouwen groter en efficiënter opgezet. De reusachtige hallen rond het machinepark vonden een plaats aan de stadsranden. Aan deze aansprekende gebouwen zijn de namen van enkele grote architecten verbonden zoals Fels, Hamerpagt, Van Rood en Roosenburg. Hun kantoorgebouwen oogden als kleine bestuurlijke paleizen, hun bedrijfshallen waren hulzen rond het machinepark en hun zorgvuldig vormgegeven transformatorhuisjes zochten meestal op abstracte wijze aansluiting op de lokale rurale architectuur.

Vredenberg heeft pionierswerk verricht, want er bestaat weinig onderzoek op dit terrein. Bovendien heeft hij zijn onderzoek grondig gedaan door de buitenlandse invloeden te traceren. Tenslotte maakte hij een compleet, goed geïllustreerd overzicht van alle belangrijke elektriciteitsgebouwen in Nederland uit de behandelde periode, waarin ook de architectuur van de elektriciteitsbedrijven in Nederlands-Indië is opgenomen. Het enige bezwaar is dat hij de objecten erg van buiten behandelt en stilistisch wil duiden. Naar mijn smaak beschouwt hij de architectuur te weinig ruimtelijk, namelijk als een architectonisch samensmelten van civiele en burgerlijke bouwkunde. Juist dit gelukkige huwelijk tussen schoonheid en techniek kan wel eens de sleutel bevatten tot de verklaring van de visuele ordening van de huid van een elektriciteitsgebouw. Die huid ondersteunt en versterkt namelijk een majestueuze binnenruimte waarin de machinerie de juiste plaats in de energieketen wordt toebedeeld, de logica van het productieproces en de logistieke opzet van de gebouwen.

Koos Bosma

S. de Bodt, J. Kapelle, met medewerking van Th. Gielen, e. a., *Prentenboeken. Ideologie en illustratie 1890-1950* (Amsterdam-Gent: Ludion, 2003, 276 blz., € 49,50, ISBN 90 76588 58 9).

Wie geen vreemdeling is op de antiquarische boekenmarkt weet dat je daar altijd overstelpt wordt door Nederlandse kinderboeken uit grootmoeders tijd. Zeg: uit de jaren 1890-1950. Maar goede achtergrondliteratuur over die periode blijkt schaars. Al gauw komt men terecht bij de bloemlezingen van Leonard de Vries. Vanuit dat perspectief valt het alleen maar toe te juichen dat Saskia de Bodt en Jeroen Kapelle, gesteund door een zevental andere onderzoekers (m/v), hun wetenschappelijk licht hebben laten schijnen over die vaak geziene maar zelden onderzochte kinderboeken.